

O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA FITOMORF KODLARNING VOQELANISHI

Muqimova Zohida Rasulovna,

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti yetakchi ilmiy xodimi

zohidamuqimova69@gmail.com

ORCID: <https://orsid.org/0009-0006-6429-5022>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20199656>

Annotatsiya. U yoki bu millatning tafakkuri, milliy madaniyati, uning til boyligida aks etadi, jumladan, lingvomadaniy kodlarida yanada yaqqol ifodalanadi. Lingvomadaniy kodlar olamni bilishning eng asosiy vositalaridan biri bo'lib, unda til, ong va madaniyatning o'zaro ta'siri namoyon bo'ladi. Lingvomadaniy kodlarning bir turi bo'lgan fitomorf lingvomadaniy kodlar ham muayyan tilning ifoda imkoniyatlarini namoyon etuvchi hodisa hisoblanadi. Mazkur maqolada fitomorf lingvomadaniy kodlarning lingvomadaniy xususiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: milliy tafakkur, lingvomadaniyatshunoslik, lingvomadaniy birlik, lingvomadaniy kod, fitomorf kod, barqaror birlik, ibora, maqol, topishmoq.

Аннотация. Мышление и национальная культура той или иной нации отражаются в её языковом богатстве, включая лингвокультурные коды. Лингвокультурные коды являются одним из главных средств познания мира, в котором проявляется взаимодействие языка, сознания и культуры. Фитоморфные лингвокультурные коды, являющиеся одним из типов лингвокультурных кодов, также представляют собой явление, отражающее выразительные возможности конкретного языка. В данной статье рассматриваются лингвокультурные характеристики фитоморфных лингвокультурных кодов.

Ключевые слова: национальная идеология, лингвистические и культурологические исследования, лингвокультурное единство, лингвокультурный код, фитоморфный код, устойчивое единство, фраза, пословица, загадка.

Abstract. The thinking, national culture of a particular nation is reflected in its linguistic richness, including its linguocultural codes. Linguocultural codes are one of the main means of knowing the world, in which the interaction of language, consciousness and culture is manifested. Phytomorphic linguocultural codes, which are a type of linguocultural codes, are also a phenomenon that reflects the expressive capabilities of a particular language. This article highlights the linguocultural characteristics of phytomorphic linguocultural codes.

Keywords: national ideology, linguistic and cultural studies, linguistic and cultural unity, linguistic and cultural code, phytomorphic code, stable unity, phrase, proverb, riddle.

Kirish. O'zbek lingvomadaniyatida muayyan tushunchani o'simliklar vositasida ifodalash juda ko'p uchraydi. Albatta, bu birinchi navbatda dehqonchilik o'zbek xalqining asosiy mashg'ulotlaridan biri ekanligi bilan izohlanadi.

Tilshunoslikda o'simlikni bildiruvchi fitonim tushunchasi XX asrning 70-yillaridan faol ishlatila boshlangan. O'simlik nomlari va u atrofida birlashuvchi belgilar o'zi bildirayotgan ma'nodan tashqari boshqa ma'lum bir ma'noga ega bo'lgan tasvirni yaratishda ham faoldir.

Umuman, inson olamni qiyos orqali anglab borishini hisobga olsak, qiyos etaloni vazifasini, birinchi navbatda, obyektiv olam unsurlari bajarishi shubhasiz. Aynan shuning uchun, aytaylik, yaponlarda meduza, o'zbeklarda gul go'zallik va dilbarlik ramzidir.

Adabiyotlar tahlili. Tadqiqot doirasida V.A. Maslova va M.B. Pimenova kabi olimlarning madaniy kodlar haqidagi fundamental nazariyalari tahlil qilinib, ularning dunyo haqidagi arxaik va mifologik tasavvurlar bilan bog'liqligi o'rganildi. O'zbek tilshunosligida N. Mahmudov va D. Xudoyberganova tomonidan ishlab chiqilgan o'xshatishlarning lingvistik tabiati fitomorf kodlarning semantik ko'lamini aniqlashga xizmat qildi. Shuningdek, D.M. Yo'ldoshevaning fitonimlar tasnifi va Sh. Turdimovning xalq og'zaki ijodidagi ramzlar bo'yicha izlanishlari maqolaning nazariy asosini mustahkamlab, o'simlik nomlarining lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berishda muhim manba bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada lingvomadaniy tahlil, komponent tahlil va deskriptiv (tavsifiy) metodlardan foydalanilgan. O'zbek xalq maqollari va iboralari tarkibidagi fitonimlarning ko'chma ma'nolari hamda ularning inson obrazini yaratishdagi semantik transformatsiyasi qiyosiy-tipologik usul yordamida yoritilgan. Shuningdek, fitomorf birliklarning milliy mentalitet bilan bog'liqligini aniqlashda interpretiv tahlil usuli qo'llanilib, til va madaniyatning o'zaro aloqasi dalillangan.

Tahlillar va natijalar. B.A.Maslova ta'kidlaganidek, "Madaniy kodni ishlab chiqish har doim qadriyatlarni qayta baholash jarayonidan o'tadi. Madaniyat kodlari dunyo haqidagi arxetipik va mifologik g'oyalar bilan bog'liq dunyo haqidagi qadimiy arxaik bilimlarga asoslangan". Buni fitomorf lingvomadaniy kodlar misolida isbotlash mumkin.

Shuni aytish joizki, o'zbek tilida ikki yoki undan ortiq kod bir tushunchani ham ifodalab keladi. Masalan, *jiyda* hamda *olma* fitomorf lingvomadaniy kodlari va *yulduz* fazo lingvomadaniy kodi farzandni; *alif* harfi, *sarv* fitomorf lingvomadaniy kodi tik qomatni; *turna*, *qaldirg'och* zoomorf lingvomadaniy kodlari, *boychechak* fitomorf lingvomadaniy kodi xabarchini; *anor*, *gul* fitomorf lingvomadaniy kodlari ayolni; *terak* fitomorf lingvomadaniy kodi, *bog'bon* antropomorf lingvomadaniy kodlari oila boshlig'ini ifodalab keladi. Deyarli har qanday kod ma'lum bir lingvomadaniyatda insonning qadriyatlari, usullari va me'yorlari, xulq-atvori, xatti-harakatlari va holatlarining butun repertuarini tasvirlab beradi.

O'zbek tilida inson tashqi ko'rinishi, ichki dunyosi o'simliklar va ular bilan bog'liq birliklar orqali ham ifodalangan. O'simliklar bilan bog'liq birliklarni quyidagi guruhlariga ajratib talqin qilish mumkin:

1. Daraxt nomlari bilan bog'liq birliklar orqali inson obrazini ifodalash.
2. Meva nomlari orqali kishi tabiati va ko'rinishini aks ettirish.
3. Gul va o't-o'lan nomlari bilan kishi obrazini tasvirlash.

4. Sabzavotlar va poliz mahsulotlari vositasida inson ichki va tashqi ko‘rinishini ifodalash.

Ushbu fitonimlar barqaror birliklar tarkibida tayanch vazifani bajarib, muayyan madaniy ma’no tashiydi. Bunday xususiyatga ega fitonimlar fitomorf lingvomadaniy kod deb nomlanadi. Masalan: *Terakka qarab, tol o’sar; Mevali daraxt yerga engashar, Mevasiz daraxt ko’kka tirmashar; Uzunini ye, bog’ini so’rama; Mag’iz achchiq bo’lsa, po’stiga ham urar; Dushman orttiraman desang, Chaqirtikan bo’l; Olma olmadan rang olar* barqaror birliklari tarkibidagi fitomorf lingvomadaniy kodlar madaniy mazmun kasb etib, muayyan lingvomadaniy mazmunni ifodalashga xizmat qilgan. *Terakka qarab, tol o’sar* maqolida *terak* fitomorf lingvomadaniy kodi otani, *tol* fitomorf lingvomadaniy kodi uning farzandini ifodalab kelgan. Farzandning otasidan “bo’y” olishi *terakka qarab tolning* o’sishiga o’xshatilgan.

O‘zbek xalqi gullar bilan bog‘liq birliklardan qizlarning ismini qo‘yishda keng foydalanadi. Umuman, qiz bola, ayniqsa, ma’shuqa gulga o’xshatiladi. Xususan, qizlarga Lola, Rayhon, Gunafsha va bosh komponenti *gul* (Gulchehra, Guljamol, Gulbahor, Gulira’no, Guliruxsor, ...) bilan bog‘liq bo‘lgan o’nlab ismlar qo‘yishadi. Umuman, insonni, ayniqsa, ma’shuqani gulga o’xshatishadi. Bu hol Navoiy asarlarida yanada yaqqol bo’y ko‘rsatgan. Ma’lumki, gulning turi ko‘p: hidli-hidsiz, tikanli-tikansiz, foydali-bebahra. Jamiyatdagi insonlar ham gullarga o’xshab har turli. Turli toifa kishilarning siyrati-yu suvrati barqaror birliklardagi fitomorf lingvomadaniy kodlar vositasida yanada aniq-tiniq ifodalanadi. *Bevafo do’stdan tayoq yaxshi, bebahra guldan yaproq yaxshi* maqolida ham buni kuzatish mumkin. Tayoq badanga tegsa, jonning og‘rishi aniq. Tayoq o‘zining bir xususiyatini oshkor ko‘rsatadi. *Bevafo do’st esa do’stman*, deb ichingga kirib olib, siringni bilib, vaqt-soatida seni sotadi. Shu sababdan ham *bevafo do’stdan tayoq yaxshi* deyilmoqda. Maqolning ikkinchi hukmida *bebahra gul* fitomorf lingvomadaniy kodidan vafosiz, sadoqatsiz inson anglashilmoqda, ya’ni *bevafo inson bebahra gulga* o’xshatilmoqda. Ayonki, *bebahra guldan* foydali gul yoki yaproq afzaldir, *bevafo do’stdan* vafoli do’st maqbuldir. Ushbu maqolda *bevafo do’st* badanga ozor beruvchi tayoqqa, zavq-shavq ulashmaydigan *bebahra gulga* qiyoslangan.

Gulsiz bulbul – yorsiz bulbul maqolida oshiq yigitning bulbulga o’xshatilishi yaqqol tasvirlangan. Bunda *gul* fitomorf lingvomadaniy kodi go‘zal qiz, ma’shuqani, *bulbul* zoomorf lingvomadaniy kodi esa unga oshiq yigitni anglatadi.

Tikansiz gul bo’lmas, mashaqqatsiz – hunar maqolida *gul* fitomorf lingvomadaniy kodi hayot, farovonlik, boylik ma’nosida qo‘llangan. Mashrabning “Sadafsiz dur, tikansiz gul, mashaqqatsiz hunar bo’lmas, Riyozat chekmasdan turib yor vasliga etib bo’lmas” baytida ham bu ifoda yanada go‘zal shaklda tarannum etilgan.

Gul fitomorf lingvomadaniy kodi *Har gulning hidi boshqa* maqolida umuman kishi, *Gulni gulga qo'sh* maqolida go'zal yigit va qiz, qizlarning *guli*, yigit(lar)ning *guli*, ziyolilarning *guli* birliklarida eng yaxshisi, sarasi; fayz kirituvchisi, qizituvchisi, *gul qilmoq* iborasida yashnatmoq, obod qilmoq, *gulyetim* birligida otasidan ayrilib, onasi bilan qolgan etim qiz yoki bola, *qo'li gul* iborasida har ishga mohir, o'z ishinig ustasi ma'nosini ifodalagan.

O'zbek tili barqaror birliklarida *gul* metaforasi ijobiy ma'noni ifodalasa, tikan metaforasi salbiy ma'noni bildiradi. *Ko'zga tikan* (kishilarga yomon ko'ringan kimsa yoki narsa haqida), *tikan bo'lmoq* (o'rtada to'siq, g'ov bo'lmoq), *tikan ustida o'tirmoq* (juda betoqat, bezovta va azobda bo'lmoq), *tikanga ag'anamoq* (tinchligini yo'qotmoq, notinch bo'lmoq, ruhiy azob tortmoq, qiynalmoq), *qora tikan* (kishilarga yomon ko'ringan salbiy shaxs haqida) iboralarida yoki *Tikandan tariq unmas*; *Tikan bo'lib oyoqqa qadalguncha*, *gul bo'lib ko'krakka sanchil* maqollarida ham tikan fitomorf lingvomadaniy kodi salbiy ma'noni ifodalagan. *Besabab oyoqqa tikan kirmas*; *Tikanning zahrini tortgan oyog'ini bilib bosadi*. maqollarida *tikan* fitomorf lingvomadaniy kodi biror-bir falokat, musibatni ifodalagan.

Bilamizki, chechak – tabiiy ravishda o'sadigan gulli o'simlik, gul. O'zbek xalqi shevasida odobli, shirin bolaga nisbatan *chechak* metaforasi qo'llaniladi. Buni *Yaxshi chechakka bolari qo'nar* maqolidan ham anglash mumkin. Ushbu maqolda *chechak* fitomorf lingvomadaniy kodi umuman insonni anglatib kelgan. *Chechak* fitomorf lingvomadaniy kodining *yaxshi* sifatlovchisi bolarining hamma chechakka ham emas, yaxshi, shirador chechakka qo'nishiga ishora qilgan. Ya'ni *yaxshi chechak* fitomorf lingvomadaniy kodi yaxshi, ezgu fazilatlar sohibi bo'lgan insonlar timsolidir.

“Biror ishni bitirish uchun yopishib olgan odam, kishilarning ketidan qolmaydigan kishi” *chirmoviq* yoki *pechak o'ti* fitomorf lingvomadaniy kodi vositasida ifodalanadi. O'zbek tilidagi *chirmovuqqa o'xshab yopishib oldi* birikmasi shilqim odamlarga nisbatan ishlatiladi.

Do'lanani ko'rganda tog' esingdan chiqmasin maqolida *Do'lana* fitomorf lingvomadaniy kodi, *tog'* makoniy kodi vositasida meva yeyishda uning egasi (bog'bon)ni esdan chiqarmaslik lozimligi, unutmaslik zarurligi ta'kidlangan. Mazkur maqol “Tuzini yeb, tuzlig'iga tupurma” o'gitining mantiqiy davomidir.

Mag'iz achchiq bo'lsa, po'stiga ham urar maqolida *mag'iz* fitomorf lingvomadaniy kodi – (ich) farzand, *mag'izning po'st* (ust) esa ota-ona. Mazkur maqolda ota-ona mevaning po'stiga, farzandi mevaning mag'ziga o'xshatilmoqda. Bu o'xshatish vositasida o'zbek xalqi bolajon ekanligi, bolani mevaning mag'ziga, danagiga o'xshatishi, bolaning qilgan xatosi, bilib-bilmay bosgan qadami ota-onasiga isnod, la'nat keltirishiga ishora qilinmoqda.

Danagi shirin, danagidan mag'zi shirin maqolida ham *danak* fitomorf lingvomadaniy kodi farzandni, *mag'iz* fitomorf lingvomadaniy kodi nabirani ifodalagan. Bundan ko'rinadiki, *meva* fitomorf lingvomadaniy kodi ota-ona, *danak* fitomorf lingvomadaniy kodi ota-onaning o'g'li yoki qizi, *danakning ma'g'zi* o'g'li yoki qizining bolasi, ya'ni nabira ramzidir. *Bolamning bolasi, qandak o'rikning donasi* maqolida *dona* so'zi *mag'iz* so'zi o'rnida kelib, u ifodalagan ma'noni anglatadi. Yani ushbu maqolda *o'rikning donasi* fitomorf lingvomadaniy kodi nabirani bildiradi. *Danak* fitomorf lingvomadaniy kodi ba'zi iboralar tarkibida ham muayyan vazifani bajaradi. Masalan, *danak* fitomorf lingvomadaniy kodi *Boshida* (yoki *miyasida*) *danak chaqmoq* (doimiy ravishda xo'rlamoq, azoblamoq, jabrlamoq) iborasida *danakning qattiqlik ma'nosiga, danagini chaqmoq* (mag'zini chaqmoq, biror narsaning mohiyatini, mazmunini anglab etmoq) iborasida *danakning mag'ziga, danakdek, danakday* (kattaligi *danak* hajmiday keladigan; hajmi va shakli *danak* kabi bo'lgan) o'xshatishida *danakning ko'rinishiga* ishora qilgan.

O'zbek tilida yosh, katta hayotga endi qadam qo'yayotgan o'g'il-qizlar navnihol, ya'ni yangi chiqqan niholga o'xshatiladi. *Daraxtdan meva olaman desang, niholidan parvarish qil; Bolani yoshdan asra, niholni boshdan asra* maqollaridan o'zbek tili barqaror birliklarida nihol farzand ramzi bo'lib kelishi yorqin ko'rinadi.

Chinordek bo'ying bo'lguncha, Tumordek aqling bo'lsin; Terakday bo'y berguncha, Ninaday aql bersin maqollarida *chinor* va *terak* fitomorf lingvomadaniy kodlari salobat hamda qudrat ramzi sanaladi. Ushbu kodlar vositasida inson jismoniy kuchiga emas, ma'naviyatiga ishonishi kerakligi, biror bir ko'ngilsizlikni kuch bilan emas, aql bilan hal qilish lozimligi, inson qadr-qimmatini aql-farosati, ilmi va ezgu amallari bilan belgilanishi uqtirilgan.

Qizargan yuzga nisbatan *qip-qizil olma* birligi qo'llaniladi. Bunda *olma* fitomorf lingvomadaniy kodi yuzni ifodalab kelgan. O'zbek lingvomadaniyatidagi *olma, pish, og'zimga tush* iborasi mavjud bo'lib, u yordamida ko'pincha salbiy xarakterli kishilar obrazi yaratiladi. Dangasa, biror ish qilmasdan foyda kutadigan, rizqni osmondan tushadi deb o'tiradigan odamlarga nisbatan ushbu ibora ishlatiladi.

Bo'yiga ishonib qamish bo'yra bo'libdi maqolida *qamish* fitomorf lingvomadaniy kodi vositasida manman, kibrga berilgan kishilar holati tasvirlangan.

O'zbek lingvomadaniyatida o'simliklarning qurigan tanasi bilan bog'liq *o'tin* yoki *yog'och* birligi yordamida "murosa qilib bo'lmaydigan, qo'pol insonlar obrazi yoki keraksiz, foydasiz buyum-narsa yaratiladi. *O'ttiz bo'ldim – o'tin bo'ldim* degan maqol ham bor. Bunda esa *o'tin* fitomorf lingvomadaniy kodi yoshligim, husn-u jamolim o'tib ketdi, ma'nosini bildiradi.

Qoramiq donasi bo'lguncha, Bug'doyning somoni bo'l. Mazkur maqol Yomonning yaxshisi bo'lguncha, yaxshining yomoni bo'l maqolini eslatadi. Bunda qoramiq fitomorf lingvomadaniy kodi yomon odam, bug'doy fitomorf lingvomadaniy kodi yaxshi sifatli narsa; shirin, yoqimli ma'nolarini ifodalaydi.

O'simlik so'zi atrofida birlashuvchi *tomir, tikan, kurmak, somon* so'zlari ham barqaror birliklarda fitomorf lingvomadaniy kod sifatida kuzatildi. Quyidagi barqaror birliklar fikrimiz isbotidir.

Tomir otmoq (ildizini har tarafga yo'naltirmoq, ildizi rivojlanmoq; asosli holda o'rnashib yashamoq, rivojlanmoq), *tomiriga bolta urmoq* (asosini, zaminini bo'shashtirib, qirqib, halokatga yo'llamoq, puturdan ketkizmoq) iboralarida *tomir* fitomorf lingvomadaniy kodi *ildiz, oyoq; asos, zamin* ma'nolarini ifodalaydi.

Ma'lumki, kurmak – sholipoyada ko'p o'sadigan yovvoyi o't va uning qoramtir, tariqqa o'xshash doni. *Sholining orqasidan kurmak suv ichadi; Guruch kurmaksiz bo'lmas* maqollarida *kurmak* fitomorf lingvomadaniy kodi *tikan* fitomorf lingvomadaniy kodi kabi salbiy ma'noni ifodalagan, ya'ni *kurmak* fitomorf lingvomadaniy kodi tayyorga ayyor kishilar obrazidir.

“Bug'doy, arpa, sholi yanchilganda, poyalarining ezilib maydalanishidan hosil bo'ladigan, mahalliy binokorlikda va yem-xashak sifatida ishlatiladigan mahsulotni bildiruvchi” *somon* so'zi ham o'zbek tili barqaror birliklarida ko'chma ma'noda kelib, madaniy mazmun kasb etadi. Masalan, *Uzoqning bug'doyidan yaqinning somoni afzal* maqolida *somon* fitomorf lingvomadaniy kodi yaqin orada joylashgan, kerak bo'lganda tez etib keladigan odam ma'nosini ifodalaydi. *Arpaning doni bo'lguncha, Bug'doyning somoni bo'l; Qoramug' donasi bo'lguncha, bug'doyning somoni bo'l* maqollarida ham *somon* fitomorf lingvomadaniy kodi *Uzoqning bug'doyidan yaqinning somoni afzal* maqolidagi *somon* fitomorf lingvomadaniy kodi anglatayotgan ma'noga tengdir.

Bir tovoq qizil olma, Ushlamoqqa hadding bormi? (Cho'g') topishmog'ida qizil olma, Bir savat anor, Hadding bo'lsa, ol (Cho'g') topishmog'ida anor fitomorf lingvomadaniy kodi cho'g'ning badiiy ifodasidir. *Yer tagida kumush kunda, Sho'rva qilsang kelar kunda (Piyoz)* maqolida *kunda* fitomorf lingvomadaniy kodi piyozni ifodagan. *Kunda* fitomorf lingvomadaniy kodining *kumush* aniqllovchisi piyozning rangiga ishora qilib, topishmoq javobining tez va oson topilishida vosita bo'lgan.

Bir hujra,

Bir hujraning ichida hujra,

Qirq hujraning ichida mullabachchalar (Anor va uning donachalari) topishmog'ida anor mevasi donalari *mullabachchalar* antropomorf lingvomadaniy kodi orqali yorqin tasvirlangan.

Bir bosh bug'doy uy to'ldirar (Chiroq) topishmog'ida *bug'doy* fitomorf lingvomadaniy kodi jumboqlanayotgan chiroqning badiiy ifodasidir. Bunda u yorug'lik, rizq-nasiba ramzini anglatadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, inson o'zini tabiatning bir bo'lagi deb biladi va uning o'z hayotiga ta'siri katta ekanligini his qiladi. Shu bois, ota-bobolarimiz o'simliklar dunyosini qadrlab, e'zozlab, unga alohida e'tibor qaratgan. Bu hol uning tilida yanada o'z ifodasini topadi. Aytish joizki, o'simlik dunyosi insoniyatning hayotiga qanchalik uyg'unlashib ketgan bo'lsa, ularni atovchi nomlar ham xalq tiliga shunchalik kirib borgan. O'zbek tili barqaror birliklari tarkibidagi fitomorf lingvomadaniy kodlar ham o'zida o'zbek xalqi milliy-madaniy xususiyatlarini to'la-to'kis aks ettiradi.

O'zbek tili barqaror birliklarida daraxt va o'simlik nomlari inson tasvirini aks ettirishda eng faol birliklar sifatida keng qo'llaniladi. Kishining ijobiy xususiyatlarini aks ettirishda ko'proq mevali daraxt nomlari, gullar bilan bog'liq fitomorf lingvomadaniy kodlardan, kishining salbiy qiyofasini ifodalashda esa, asosan, daraxtning qurugan, kesilgan tanasi, o'tin yoki to'nka kabi birliklar nomi bilan bog'liq fitomorf lingvomadaniy kodlardan foydalaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Юлдашева Д.М. Тилшуносликда фитоним атамаси // Хоразм маъмун академияси ахборотномаси. – 6/4-2023.
2. Махмудов Н., Худойберганава Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013.
3. Маслова В. А., Пименова М.Б. Коды лингвокультуры: Учебное пособие. – М.: Флинта, 2018.
4. Турдимов Ш. Халқ кўшиқларида рамз. – Тошкент: Фан, 2020.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. – Тошкент: Гафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2022.